

A NÉPI ÉS A HIVATALOS NÉVADÁS A MADÁRNEVEKBEN

Az állat- és növénynevek nyelvészeti vizsgálata több névtani kérdést is fölvet. Magam magyar madárnevek szófejtése közben kerültem szembe olyan problémákkal, amelyek megválaszolása részben vagy elsősorban a névtudomány feladata. Ezek közül most a népi (motivált) és a tudományos (mesterséges, tudatos) madárnévadás közötti különbségekről szólok. A névadás természetéből következőleg az alább mondanók nagy része természetesen nemcsak a madárnévadásra s nemcsak a magyar nyelvre vonatkozik. Tapasztalataimat több száz nyelvjárási és szaknyelvi elnevezés alapján összegeztem.

A névadás alapját, tárgyát tekintve nincs különbség a népi és a tudományos madárnévadás között, a két névtípus mégis több tekintetben is eltér egymástól.

Kezdetben és hosszú ideig csak népi névadás volt. Mesterséges névadás azóta van, amióta tudomány van.

A népi névadás spontán névalkotás, a mesterséges névadás ezzel szemben tudatos, többnyire tudományos apparátussal dolgozó célirányos tevékenység.

A szakszó (műszó) azzal az igénnyel készül, hogy pontosan kifejezze a meghatározott nembe és családba tartozást, hogy tehát vele egyértelműen elkülönítsék a jelölt madárfajt valamennyi többitől. Egyrészt tehát a jelölt madárfaj valamely fontos, rá jellemző, fajtársaitól megkülönböztető jegyét kell megneveznie, másrészt a madártani nevezéktan és a magyar nyelv szabályainak kell megfelelnie.

A népi névadást nem kötik ennyire szigorú szabályok (csak az utóbbi). A népi madárnév is informatív, a vele jelölt madárról olyasmit mond ugyanis, ami a névadó közösség számára fontos (ez nem föltétlenül egyezik meg a tudományos szempontból annak tartottal). Hogy mi fontos a nevet adó közösség számára egy madárban, azt több körülmény határozza meg, illetőleg befolyásolja. Például: mi a madárral való foglalkozás célja (vadászat, táplálkozás, eladás, védekezés ellenük, madártartás, nincs semmi cél); hol, mikor, milyen körülmények között ismerkednek meg a madárral (ezért lehet ugyanannak a madárnak dunai és tiszai jelzője); milyen természeti, domborzati viszonyok között él a névadó közösség (a síkvidéki erdei jelzőnek hegyvidéken a hegyi felelhet meg, mert az erdők az utóbbi helyen a hegyen szoktak lakni);

milyen foglalkozásúak a nevet adó emberek (a szántóka, csikós-féle neveket földművelő közösség adta); milyen más, közismert madarat lát hasonlónak a névadó közösség (tengerparti lakosság a sirályhoz hasonlított több madarat is, mert számára a sirály mindennapos madár); felületes benyomások vagy hosszabb megfigyelés után kapja-e nevét a madár.

A népi névadásban nem ritkák a tévedések, pontatlanságok: kevéssé ismert fajokat azokról a jól ismert fajokról neveznek el (megkülönböztető jelzővel persze), amelyekhez hasonlónak látják, vélik őket. Ennek oka a névadó közösség pontatlan természetismerete. CHERNEL ISTVÁN kitűnő ornitológusunk ma is lebilincselő könyvében, a Magyarország madarai-ban (1899.) gyakran ír ehhez hasonló mondatokat: „A posztákat fajilag nem igen különbözteti meg a nép” (i.m. 708), „A nagy sirályokat népünk nem igen különbözteti” (i.m. 39). A tudományos névadásban csak szabályt erősítő kivételként fordul elő pontatlan név. A sárgarigó például nem rigó, a sarlósfecske nem fecske, a kanalasgém nem gém. Ezek az eredetileg népi, vagy ma már tévesnek ítélt korábbi faji beosztást tükröző mesterséges elnevezések azért maradhattak meg mégis magyar tudományos névként, mert a hagyomány szentesítette őket.

Különbség van a népi és a tudományos névadás között a névadási típusok (a madár hangja, életmódja, viselkedése, tollazata, táplálkozásmódja vagy más alapján kap-e nevet) eltérő gyakorisága tekintetében is. A hangutánzó elnevezések gyakoribbak a nyelvjárásokban, mint a tudomány nyelvében. A mesterséges névadásban a madár külseje és élőhelye, a tollazat színe, tehát a madárélettani és életföldrajzi jellemzők messze a legfontosabbak.

Különbség van a nálunk nem honos, csak átvonuló, illetőleg költöző madarak elnevezéseiben is. A népi nevek idegen népre, országra utaló jelzői (például a muszkaréce, muszskabukó 'nagybukó', lengyel lúd 'nagyilik', magyar fülemüle 'nagy fülemüle') hozzávetőleges „becslések” csupán, illetőleg azt fejezik ki, hogy a vonatkozó madár nálunk (többé-kevésbé) idegen. A tudományos elnevezések ezzel szemben az ornitológiai tényeknek megfelelően jelölik, hogy a kérdéses madárnak valóban van köze ahhoz az országhoz, tájhoz vagy kontinenshez, amelyre a név egyik tagja utal (például: balkáni hantmadár, himalájai rigó, lappföldi cinege, skót hófajd, szibériai pacsirta).

A tudományos nomenklatúrából hiányoznak azok a típusú népi nevek, amelyek a madarakkal kapcsolatos hiedelmeknek köszönhetik létrejöttüket (ilyen például a halálmadár, az árvízhozó: a kuvik, illetőleg a küszvágó csér elnevezései).

A népi madárnevek között nem találjuk a madártani nomenklatúra két, korábban gyakori névtípusát, a közönséges jelzővel alakultat és a tulajdonnévi tagú elnevezéseket. A közönséges jelzővel azokat a madárfajokat illették és illetik, amelyek a legismertebbek, leggyakoribbak fajtestvéreik közül. A közönséges vércse például a vörös vércsét, a közönséges gólya a fehér gólyát jelölte egyes szerzőknél. Kétségtelen, hogy az esetek többségében idegen nyelvi minták követésével, elsősorban a latin vulgaris, communis, a német gemein, a francia commun: 'közönséges' fordításával alkották állattani szakíróink e neveket. HERMAN OTTÓÉK — joggal — igyekeztek visszaszorítani ennek a jelzőnek a használatát, vö.: „Közönséges szerintünk a nagyon meggyökeresedett és egyedül álló, össze nem téveszthető fajoknál, mint holló, csóka stb. azért nem alkalmazandó, mert megkülönböztető oly valamivel, ami most még nincs, t. i. a nem közönségestől” (Nyr. XXVII, 537). A nyelvjárásokban nem szokták külön — jelzővel — megnevezni azt, ami közönséges, általános. A közismert madárfajokat az ún. nemi névvel illetik, tehát vércsét (=vörös vércse), gólyát (=fehér gólya), verebet (=házi veréb) mondanak (közönséges gólyát stb. legfőljebb zavarukban vagy magyarázatképpen a kérdezősködő idegen előtt).

A tulajdonnévi tagú elnevezések főként a régebbi ornitológiai munkákban voltak gyakoriak. A Bewick hattyúja, Bonelli-füzike, Feldegg-sályom, Wilson viharfecskéje-féle madárnevek személynévi előtaggal keletkeztek. A tulajdonnév többnyire az illető madárfaj első tudományos leírójának a családnevével azonos, ritkábban más valakiével (azéval, akiről az ornitológus elnevezte: a Pompadour-kotinga 'Xipholena punicea' például XV. Lajos szeretőjéről kapta nevét, akihez semmi köze nem volt). A nyelvjárásai nevek között anyagomban nem találtam egy idetartozó példát sem (elvileg pedig lehetne, vö. például a csimasz egyik helyi nyelvjárásai elnevezését, a bókamiskakukacot: Nyatl. 651.). A gábor, györgy-diák, gyuszi, lidike, mátyás-félék nem tulajdonnevek madárnévként, s eredetüket tekintve is különböznek a mesterséges nevek tulajdonnévi tagjától. Az idézett nevek ugyanis az illető madarak hangját utánzó hangsor trétás-játszi népetimológias alakításával jöt-

tek létre. Keletkeztek így madárnevek idegen szavakból is: a károkatonából így lett KároJ katoná és Károl katonája. És végül: a nem népetimológias alakulású butykás kató, fejér panni, halászpéter-féle madárnevek utótagjai sem olyan tulajdonnevek, ahogy a Bonelli-füzike első eleme az: a madárnevekbe már köznevesülve kerültek be; vö. máté 'medve', matyó, katicabogár, szentjánosbogár, miskakancsó stb.

A népi nevek csak hazánkban is előfordult, illetőleg előforduló, tehát megfigyelt fajokat jelölnek, a tudományos nómenklatúrának viszont a nálunk ismeretlen madárfajokra is kell (a múltban szinte kizárólag idegen nyelvű leírások, illetőleg képmellékletek, valamint múzeumi példányok alapján) elnevezést találnia.

S végül nem találunk olyan nevet a népi elnevezések között, amely azért jött létre, mert névadója szándékosan el akart térni a meglevő névtől. Tudományos körökben ez előfordul, az ornitológiában is. Ennek oka sok esetben kétségtelenül a jobb név adására való törekvés, nem egyszer azonban elsősorban a hiúság és az emberi gyarlóság (vö. például: Madarász Gyula „tisztán személyes okokból veti el ... a madarak népies neveit” — HERMAN OTTÓ: Aquila 1903: 280).

KISS JENŐ

MADÁRNEVEK KÖZÉPKORI HELYNEVEINKBEN

Néhány évvel ezelőtt Állatnevek középkori földrajzi neveinkben (MNY. LXV, 307—11) címmel tettem közzé egy nagyobb anyaggyűjtés tanulságait. Akkor az adattár megjelentetésére nem volt lehetőség. Most újból átrendezve és némileg kiegészítve közlöm az összegyűjtött adatok egy részét, a madárnevekkel kapcsolatos helynevekre vonatkozó középkori följegyzéseket. Forrásnak a következő munkákat használtam: GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. Bp., 1963. (GYÖRFFY I.); CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890—1913. (CSÁNKI); WENZEL GUSZTÁV, Árpádkori új okmánytár. Pest, 1860—Bp., 1889. (ÁÚO.); SZAMOTA ISTVÁN — ZOLNAI GYULA, Magyar oklevél-szótár. Bp., 1902—1906. (OKLSz.); kiegészítésül átnéztem A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, Bp., 1967—1976. (TESz.) köteteit és KISS LAJOS,